

Földvály Miklós István

Az ókeresztény liturgia — avagy hogyan ne írjunk liturgiátörténetet

Amikor a Kalevala nyolcadik énekében Vejnemöjnent balta sebesíti meg, a vérzést csakis az állíthatja el, aki ismeri és ráéneklí a vas születésének történetét. Hasonló képességeket igényel a huszadik ének lakodalmi jelenetében a sör főzése és erjesztése. Aki a kezdetek tudásának birtokában van, maga a dolog fölött rendelkezik hatalommal. Ezt az ősi és széles körben elterjedt meggyőződést nevezem aitiológiai modellnek.

Földvály Miklós István (Gödöllő) liturgiátörténész, az ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoportjának vezetője, Latin Tanszékének adjunktusa. a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

A liturgiáról való gondolkodás sokáig megvolt az „eredet bűvölete” nélkül. Azért tehetette, mert a liturgia maga volt a par excellence ősiség. A középkori kommentátorok nemritkán hivatkoztak az ősegyházra, a *primitiva ecclesia*-ra és az egyházatyák korára, de csak úgy, mint létező szövegek, szokások és intézmények kútfejére. Az föl sem merült, hogy jelenkoruk és a kezdetek között folytonossági hiány lehetne. Ez ugyanis ellentmondott volna saját liturgikus érzéküknek, amelynek elvi alapját így foglalom össze: ne végy el semmit abból, amit örököltél, de hozzáteheted a magadét. Ezért van, hogy a középkor folyamán keletkeztek ugyan a korszellemnek megfelelő, új ünnepek, új szertartások, új szövegek és dallamok, de a régi még akkor is sértetlenül megmaradt, ha a korszellem nem tudott vele mit kezdeni. Ezért a liturgia összességében úgy írható le, mint egy folyamatosan gyarapodó, de soha nem fogyatkozó jelenség.

Ez természetesen helyenként és időnként a liturgia mértéktelen földuzzadásához vagy arányeltolódásokhoz vezetett. Valóban volt, amikor úgy nézett ki, mint egy megrögzött gyűjtögető otthona, aki lépni sem tud a diszfunkcionális régiségek fölhalmozott tömegétől, vagy mint egy széles és agyondíszített rájárási foglalt miniatűr. A szakaszosan bekövetkező liturgikus „nagyakarítások” mégis különbséget tudtak tenni a feledhető divatjelenségek és az emberemlékezetet meghaladó régiségű elemek között. A visszavonulás lehetősége soha nem volt elvágva. A középkori ember alapvetően úgy tudta, hogy egy, a patrisztikus korban továbbfejlesztett, mégis ókeresztény liturgiát végez, amelyhez utóbb kisebb jelentőségű todalékok (tételek, mozzanatok, ünnepek) és performatív lehetőségek (dallamok, képzőművészeti stílusok) járultak.

A liturgia aitiológiája, eredetmítosza csak akkor kezdett fontossá válni, amikor az ókereszténység és a jelenkor közti folytonosságot vonta kétségbe valaki. A kezdetek tudása azért lett fontos, mert hatalmat jelentett maga a dolog fölött, fölhatalmazást annak megváltoztatására. Így járt el már a reformáció nemcsak a liturgia, hanem a Szentírás vonatkozásában is. A modern liturgiátörténet kezdeteit nagymértékben neogallikán eszmeiség motiválta: XVII–XVIII. századi

francia tudósok azért tanúsítottak érdeklődést a gall egyház múltja iránt, mert ezzel remélték igazolhatni Rómától független, közvetlenül bibliai-apostoli eredetét. A XIX. századi angol liturgiatudományra is az hatott termékenyítőleg, hogy mind az anglikán, mind a katolikus fél tekintélyt és legitimitást várt a múlttól. Végezetül a XX. századi liturgikus mozgalmak sem pusztán elméleti érdeklődésből favorizálták az ókereszténységet és a római liturgia úgynevezett aranykorát, hanem azért, mert a rájuk való hivatkozással igyekeztek meg támogatni reformelképzeléseiket. Így vált hamarosan az ókereszténység, pontosabban az ókereszténységre való hivatkozás azzá az ideológiai bunkósbottá, amellyel mindmáig igazolni lehet az igazolhatatlant.

Katolikus környezetben mégsem volt „egy az egyben” alkalmazható az a képlet, amely eredetileg magának a római katolicizmusnak megkérdőjelezését célozta a „jó kezdetek — elfajzott folytatás” séma alapján. Ezért lépett helyébe egy árnyaltabb képlet, amely kultúr- és lelkiségtörténeti korszakokat különít el a liturgiában. Eszerint önmagában minden kor létrehozza a maga testhezálló liturgiáját, általában egy reformnak nevezett intézkedéscsomaggal. Ez a liturgia a maga korában optimális (még ha visszatekintve vannak is köztük „optimálisabbak”), de a következő kor egy újabb reformcsomaggal fölülbírálja, hogy saját szükségleteihez igazítsa. Így a XX. századi reformintézkedések előzményt és igazolást nyernek a konstantini, benedeki, gregorián, karoling, kuriális, tridenti és még ki tudja, milyen „reformoktól”.

E felfogásnak kedvezett az a pozitivista fordulat, amely a humánszférában egyenlőségjelet tett történelem és tudomány között. Ha a művészetről, zenéről, irodalomról való tudás egyet jelent (holott nem jelent egyet) a művészettörténettel, zenetörténettel és irodalomtörténettel, akkor semmi akadálya, hogy a liturgia pozitív tudománya is —eltekintve tehát a teologikumtól, azaz dogmatikai és jogi vetületétől— a liturgiátörténet legyen. Nem véletlen azonban, hogy nincs például fizikatörténet, vagy ha van, akkor az legföljebb a fizika kutatásának történetét jelentheti: egy lényegében változatlan tárgy leíró és elemző vizsgálata nem nevezhető történetnek. Ha túlzás is lenne a fizikával egy szinten említeni, a liturgia —történelmének nagyobb részében— maga is olyan változatlan tárgy, amely egyszerűen nem hagyja magát történetileg vizsgálni. Nincs ugyanis jelentős tartalmi különbség a korszakai között. A liturgia mint jelenség tudománya ezért sokkal inkább leíró-elemző, mint történeti tudomány lehetne. A modern kor azonban azt akarta, hogy történeti tudomány legyen, így ha nem volt, hát csinált neki történelmet. Ezt a mesterségesen előállított történelmet vonultatják föl a tankönyvek és összefoglalások, és mivel az európai történelemnek az a korszakolása, illetve a korszakoknak az a jellemzése, amelyet alkalmaznak, az olvasóknak ismerős, meggyőzően tartják fenn a liturgia történetiségének látszatát.

Ahhoz, hogy a kérdésben tisztábban lássunk, meg kell különböztetni a paraliturgiát és a tulajdonképpeni liturgiát, illetve a tulajdonképpeni liturgia performatív és tartalmi oldalát. A paraliturgia azokat a közösségi vagy magánszertartásokat jelenti, amelyek a tulajdonképpeni liturgia peremén vagy függetleneként jöttek létre, legfőleg utólagos egyházi beleegyezéssel. Jóllehet vannak határterületek, a tulajdonképpeni liturgia a mise, a zsolozsma és azok a processziós vagy szakramentális rítusok, amelyek a szerkönyvekben: a rituáléban és a pontifikáléban foglaltatnak. Nem kétséges, hogy a paraliturgiára nagy hatást gyakorolnak a jámborság korhoz kötött fogékonyságai, a tulajdonképpeni liturgiát azonban alig érintik. Így a paraliturgiához tartozik például egy litánia vagy a közösségben végzett rózsafüzér, de a mise népének anyaga is.

A liturgia performatív oldala azokat a járulékos tényezőket jelenti, amelyekhez kapcsolódva a liturgikus tartalom megvalósul. Mivel a liturgia mindig ezek közvetítésével valósul meg, első látásra valóban korszakai vannak, hiszen a templomok, a szerek és paramentumok, az egyházi műzene, a szertartásban résztvevők megjelenése és viselkedése (rizsposos páróka vagy hosszú szakáll, katonás fegyelem vagy zsigvársári hangulat) olyan benyomást tesznek a befogadóra, amelytől nehéz eltekinteni. A tartalmi oldal viszont a szöveget, a szövegekhez elsődlegesen tartozó gregorián dallamokat, a terek, tárgyak és öltözetek funkcióját, a szertartások rubrikális szabályozását jelenti. Ha bebizonyosodik, hogy ezek állandók, akkor a liturgia története a liturgia performativitásának történetére szűkül. Amit tehát tagadok, vagy legalábbis igen korlátozott jelentőségűnek tartok, az a liturgikus tartalom történeti megközelítése. E tekintetben nem túlzás azt mondani, hogy a dolog egyetlen bekezdésben elintézhető:

A római liturgia a tridenti zsinat utáni évtizedektől a XX. század elején meginduló reformsorozattal egyet jelentett a kuriális-ferences változattal, leszámítva néhány szerzetesrendet és még kevesebb katedrális, amelyek ugyanennek a liturgiának egy-egy másik változatát használták. Ilyen változatok sokasága volt jellemző a tridenti zsinat előtti korszakra. Köztük volt maga a kuriális-ferences liturgia is (a változatok kihalása kétségtelen veszteség). Ebben az időben gyakorlatilag minden egyházmegye, monostor és szerzetesrend a római rítus egy-egy változatát követi, de e változatok között a szerkezet és a tételkészlet szintjén figyelemreméltó összhang uralkodik. Egy rítust alkotnak, és minden arra mutat, hogy a változatok egyenként tartósak: az utolsó, XVI–XVII. századi nyomtatványok szinte ugyanazt a tartalmat őrzik, amelyet —ha fennmaradtak— VIII–IX. századi elődeik. Tulajdonképpen ez az a korszak, amelyet a tudománynak kielégítő közvetlen forrásanyag birtokában módja van vizsgálni, és ebben a korszakban úgy látszik, a különbségek nem történeti, hanem földrajzi-intézményi szinten jelentkeznek. Azaz a liturgia vizsgálatában nem a történeti, hanem a tipológiai megközelítés a célravezető. A VII. század

előttről közvetlen forrás, azaz liturgikus könyv nem maradt fenn. A közvetett tanúságok: egyes római ordók és Szent Benedek Regulája azonban már a VI. században megállapodottnak mutatják a liturgia olyan lényegi tulajdonságait, mint a katekumenátus és a keresztelés rendje vagy a zsoltosza szerkezete. Valószínűtlen, hogy mindez az 500-as évek kedvezőtlen körülményei közt alakult volna ki, ezért nincs okunk kétségbe vonni a középkori kommentátoroktól megörökített hagyományt, amely szerint a patrisztikus korhoz, Nyugaton talán Szent Jeromoshoz és kortársaihoz kötődik a már létező liturgia első rendszerezése.

Kétségtelen, hogy a nyugati liturgiának először a karoling korból maradt fenn érdemi forrásanyaga. Ebből azonban nem szabad a tartalom karoling eredetére vagy átalakítására következtetni. A több és ezért jobb túlélési esélyekkel rendelkező írott forrást a római liturgia tervszerű átvétele és elterjesztése tette szükségessé. Maguk a felelősök azon örködtek, hogy ez az átvétel minél hűségesebben történjék. Ennek estek áldozatul az ólatin liturgiák (szintén veszteség). Ezen kívül a valóban karolingkori szövegek, dallamok és szokások meglehetősen pontos képet adnak a VIII–IX. századi ízlésről, korszellemről. Ettől a rétegtől világosan elkülöníthető a liturgiának az a jóval bővebb és régibb anyaga, amelyhez a karoling todalékok kapcsolódnak, és amely szövegezésében, dallamvilágában és egész gondolkodásmódjában valami gyökeresen mást képvisel. Ez a réteg a patrisztikus kor, és talán ez az ókeresztény kor liturgiája. Közvetlen források nemcsak erről, de évszázadokkal későbbi utódjáról sem tanúskodnak.

Véleményem ezért az, hogy az ókeresztény liturgia nem egyéb, mint a mindenkori liturgia lényege: alapvető szerkezete és tételkészletének legősibb, legelterjedtebb rétege. A középkori kommentátoroknak igazuk volt abban, amit ebben a szókapcsolatban foglalok össze: a folytonosság vélelme. Az egészséges és elfogulatlan elme, ha töredékeket akar értelmezni, olyan párhuzamokat keres, amelyek nem töredékesek. Ha egy régész lerombolt épületek alapfalait vagy cserépedények töredékeit vizsgálja, a leromboltakhoz hasonló ép épületekkel, az összetörtekhez hasonló ép cserépedényekkel veti össze őket. Az egész felől nézi a töredéket, nem a töredék felől az egészt.

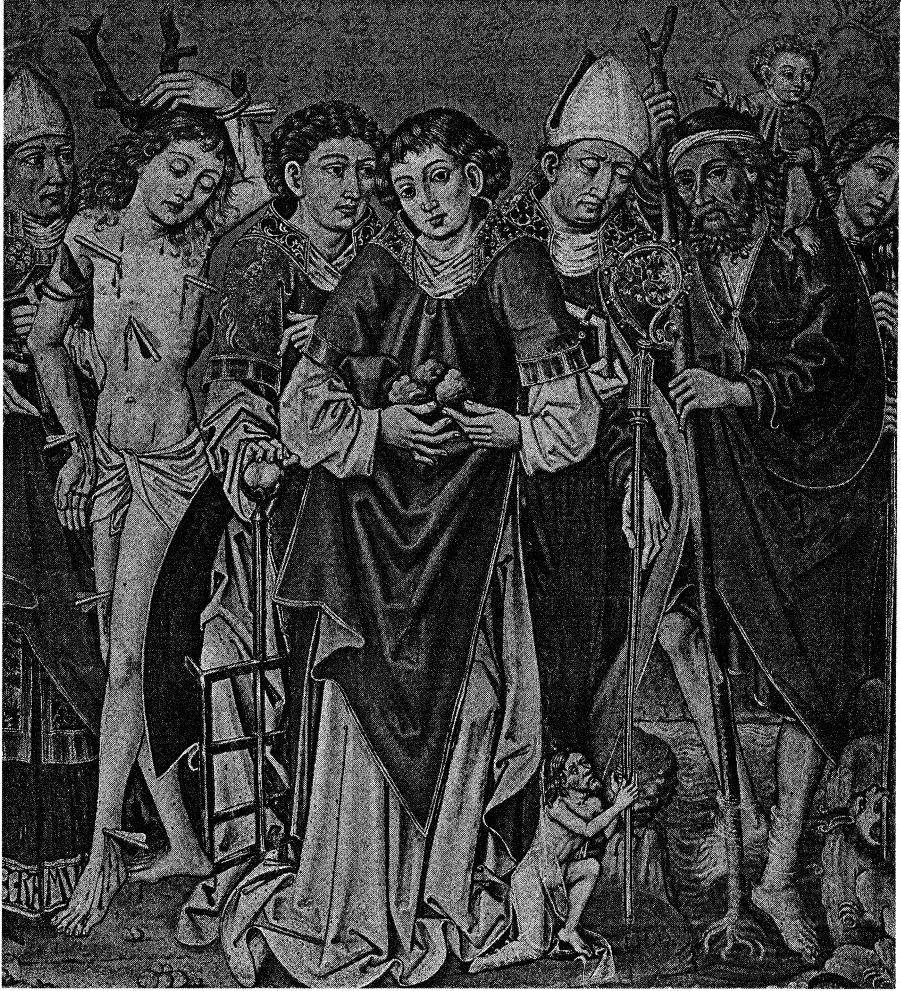
A liturgia modern története azonban figyelmen kívül hagyja vagy bizalmatlanul kezeli azt a bőséges és még messze nem földolgozott ismeretanyagot, amelyet a VII. század utáni források kínálnak. Helyettük egy maroknyi, minden kontextust nélkülöző töredék felé fordul. Ezek azok a szövegek, amelyek ma minden liturgiátörténet első fejezeteinek kötelező tárgyai: például a Didaché, Iustinus mártír Apológiája, a Paradosis apostoliké, az Apostoli konstitúciók. Hozzájuk csatlakoznak a Szentírás és az egyházatyák liturgikus adatokat rejtő megállapításai és néhány, a nagyheti szertartásokból kikövetkeztetni vélt archaizmus. Nem mintha baj lenne ezekkel a forrásokkal: korai dokumentumai olyan jelenségeknek, mint például a szerda és a péntek kiemelése a hétköznapok sorából, a keresztség kiszolgáltatása húsvét éjszakáján, a nap-

szakok megszentelése vagy a konszekrációs imák jellemző nyelvezete, stilisztikája. De általában nem vagy bizonytalanul tudható, hogy ki, miért, kinek írta ezeket a forrásokat, hogy leíró vagy előíró jellegűek, hogy általános, részleges vagy kifejezetten rendhagyó gyakorlatot rögzítenek-e. Olyan töredékek, amelyek csakis a nagy, a maradandó, a jól dokumentált liturgiához képest bizonyulnak hitelesnek vagy megbízhatatlannak.

A XX. századi reformok során azonban ezek az ókeresztény források, és ugyanígy a karoling kort megelőző, úgynevezett római aranykor forrásai éppen ellenkező módon lettek értelmezve. Azt illetett bennük érdekesnek találni, ami a nagy, a maradandó, a jól dokumentált liturgiával ellenkezett vagy szembeállítható volt. Nem számított, hogy a kulturális háttér Rómától Antiochiáig, az időhatárok a II. századtól a VII. századig terjednek: csak az számított, hogy az eredmény ne megerősítse, hanem megkérdőjelezze a fönnálló rendet. A forradalom gesztusa. Így lett kijátszva az úgynevezett ókeresztény liturgia a tulajdonképpeni keresztény liturgia ellen. Ne legyenek illúzióink: az alternatív megoldásokat nem maguk az ókeresztény források diktálták, hanem a XX. századi korszellem. Az ókeresztény források legfőljebb mondvacsinált legitimitást biztosítottak, nyilvánvalóan úgy, hogy kézbe csak kevesen vették őket, és akkor is célzatos fordításban, célzatos kommentárokkal, célzatos összeállításban. Az ókeresztény liturgia volt az eredetmítosz, amely hatalmat biztosított a változtatáshoz, és ez a változtatás tette, hogy újabban a liturgiának sajnos már tényleg van története.

Kritikusan fogalmaztam, de nem tehetek másképp. Ez nem a tradicionalisták és progresszívek közti küzdelemhez kapcsolódó, pártos elfogultság. Amit ki mondtam, azt részben a forráskutató szakmai tisztessége mondatja ki velem. De ennél is fontosabb, hogy a folytonosság vélelme hitelvi kérdés. Ókor és kőzépkor itt az Evangéliumot és az Egyházat jelenti.

(Az előadás az OTKA K 109058 számú kutatási programjának keretében készült.)

*Az apostoli és a patrisztikus kor szerpapjai (balról a 3. és a 4: Lőrinc, István)
és püspökei (balról az 1. és az 5: Erasmus, Márton)
középkori ornátusban
B E mester 1494. évi csegöldi oltára forgatható jobb szárnyának felső képéről
(Esztergom, Keresztény Múzeum)*